

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd

DOI 10.5937/kultura1234341D

UDK 608.1

608.1(497.11)

pregledni rad

RECEPCIJA BIOETIKE U SRBIJI

Sažetak: *Cilj ovog rada je da upozna čitaoca sa zastupljenošću i razvojem bioetike u Srbiji. Najpre se u uvodu analizira sam pojam 'bioetika' i čitalac se ukratko upoznaje sa putem njenog disciplinarnog utemeljenja. Kako bi se pružila što celovitija slika aktuelnog stanja bioetike u Srbiji, njena recepcija se posmatra sa dva glavna stanovišta: stanovišta bioetičke edukacije i stanovišta pravne regulacije i institucionalizacije bioetike. Pritom se skreće pažnja na određene propuste u pristupu bioetičkoj problematici i, sa posebnim osvrtom na pitanje kloniranja i eutanazije, ukazuje se na momente koji bi trebali doprineti njenoj potpunoj naučnoj i institucionalnoj afirmaciji.*

Cljučne reči: *bioetika, bioetika u Srbiji, bioetička edukacija, pravna regulacija, kloniranje, eutanazija, institucionalizacija bioetike*

Uvod ili 'Šta je to bioetika?'

Srbija spada u red onih (malobrojnih) zemalja u kojima termin bioetika još uvek nije u potpunosti shvaćen i prihvaćen.¹ Kako u akademskim krugovima tako i u široj javnosti, on izaziva nedoumice i nejasnoće ali, što je još važnije istaći, i ne budi posebno veliku pažnju i zainteresovanost. Stoga ćemo u ovom uvodu pokušati da čitaocu približimo pojam i predmet ove mlade discipline.

Kako bismo dali što potpuniji, ali ne i preopširan, odgovor na pitanje šta je to bioetika upoznaćemo se ukratko sa korenima njenog nastanka. Sama etimologija reči 'bioetika' (grč. *bios* = život, *ethos* = ponašanje) upućuje nas na shvatanje da je u pitanju disciplina koja se u svetlu moralnih načela i principa bavi

¹ Ovaj rad je nastao u okviru projekta "Dinamički sistemi u prirodi i društvu: filozofski i empirijski aspekti" koji se odvija uz podršku Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije.

razmatranjem pitanja koja pripadaju području života. Međutim, dublja analiza pokazuje da je u pitanju mnogo kompleksniji pojam koji pod okriljem svog značenja okuplja različite perspektive iz kojih se ta pitanja postavljaju, a koja predstavljaju njen bogati sadržaj koji se proteže na sve humanističke i društvene nauke. Sam akcenat jeste na reči *etika*, međutim bioetiku ne smemo shvatiti kao dosledno primenjivanje ovih ili onih etičkih principa na situacije sa kojima se susrećemo u praksi. Bioetika je pre jedan kritički reflektivni poduhvat koji se pita kako o životu, kvalitetu života, zdravlju i smrti čoveka, tako i o životu ne-ljudskih živih bića i njihovih prava, ali i o očuvanju prirodne okoline.

Bioetika je nastala 60-ih godina prošlog veka, kao odgovor na tehnološko–naučni napredak, pre svega u biomedicini i kliničkoj medicini i, nešto kasnije, biotehnologiji. Ovaj napredak iznedrio je nove lekove (kao na primer, genetskim inženjeringom dobijeni hormon rasta), nove aparate i mašine (kao što su mašina za dijalizu i mehanički ventilator), nova saznanja i tehnike u području transplantacije organa, genetike, asistiranje reprodukcije itd. Uticaj koji je on izvršio na medicinu bio je revolucionaran. Jer tradicionalni hipokratovski apparatus u medicini i kliničkoj praksi je, usled pritiska novih i narastajućih pitanja u vezi sa veštačkom oplodnjom (oplodnjom u epruveti), čak i u onim slučajevima kada novorođenče neće imati nikakvog genetskog dodira sa majkom koja ga nosi, upotrebom mašine za dijalizu i mehaničkog ventilatora, manipulacijom genetskim materijalom i dr., zakazao i pokazao da je u nemogućnosti da u okvirima svojih deontoloških granica na njih odgovori. Stoga je svoje mesto on morao ustupiti disciplini koja se ovim novonastalim pitanjima bavi, zahvatajući ih u svoj širini konteksta njihovog nastanka i razmatrajući ih u svetlu pluriperspektivnog i interdisciplinarnog pristupa. Jer svoje mesto su u bioetici, pored lekara, pronašli i filozofi, teolozi, pravnici i svi drugi naučnici i mislioci koji svojim kritičkim intelektualnim poduhvatom mogu doprineti ispitivanju etičkih implikacija ovog ubrzanog napretka biomedicinske tehnologije. Tako bioetika u svom predmetu integriše sve one perspektive koje svojom kritičkom refleksijom doprinose rasvetljavanju svih teškoća i problema, koji se sa svakim novim biomedicinskim izumom i njegovom primenom javljaju u praksi.

U bioetičkoj literaturi nalazimo da je sam termin ‘bioetika’ skovao V. R. Potter (*Van Rensselaer Potter*) američki bioetičar, koji je po struci bio biohemičar i onkolog.² On je prvi počeo da koristi

² Novija bavljenja istorijom bioetike, međutim, pokazuju da je još 1927. godine Fric Jar (*Fritz Jahr*), protestantski sveštenik i filozof u svojim radovima koristio termin ‘bio-etika’ (*Bio-Ethik*). Naime u svom radu “Bioethics:

neologizam 'bioetika' 1970. god. u svoja dva članka³, a potom i u svojoj knjizi *Bioetika: most prema budućnosti*⁴, objavljenoj godinu dana posle. Njegovo bioetičko stanovište, poznato kao 'mostovna bioetika' (*bridge bioethics*), težilo je upućivanju na shvatanje da se novonastali problemi, koji se tiču čitavog čovečanstva jer se, u krajnjoj instanci, tiču njegovog opstanka i samog načina tog opstanka, trebaju rešavati 'premošćivanjem' jaza između nauka. Drugim rečima, on je težio povezivanju prirodno-naučnih disciplina sa humanističkim disciplinama, odnosno, konkretnije, povezivanju biomedicine i etike. Pritom ova Poterova 'mostovna bioetika' svoj pogled nije fokusirala samo na ljude i njihove probleme, već je svoje pojmovno i predmetno stremljenje usmerila ka pitanjima opstanka i preživljavanja svih vrsta i, u krajnjoj instanci, čitavog eko-sistema.

Međutim, uprkos činjenici da je i sam tvorac pojma bioetike pod njim podrazumevao bavljenje pitanjima koja se tiču života u njegovom najširem značenju, u analizi razvoja bioetike kao discipline, upadljiva je višegodišnja tendencija da se njen predmet ograniči i svede na medicinsku etiku. Sinonimom za medicinsku etiku, bioetika je smatrana na Kenedi institutu za proučavanje ljudske reprodukcije i bioetiku (*Kennedy Institute for Study of Human Reproduction and Bioethics*). U prvom izdanju Bioetičke enciklopedije (*Encyclopedia of Bioethics*, 1978) njeno značenje je poistovećeno sa značenjem medicinske etike: "Bioetika je sistematsko proučavanje ljudskog ponašanja na području nauke o životu zdravstvene nege, ukoliko je to ponašanje ispitivano u svetlu moralnih vrednosti i načela"⁵. Albert Džonsen (*Albert Jonsen*), jedan od utemeljivača i istoričara bioetike prvobitno ju je shvatio kao medicinsku etiku novog doba, odnosno "novu medicinsku etiku". Upravo kao "nova medicinska etika" bioetika je sredinom 80-ih godina prošlog veka uvedena i u nastavu mnogobrojnih medicinskih fakulteta.

A panorama of the human being's ethical relations with animals and plants" (tekst je sa nemačkog jezika 2005. godine preveo José Roberto Goldim), objavljenom u uticajnom nemačkom časopisu *Kosmos*, on je izložio svoj "bioetički imperativ" proširujući u stvari Kantov moralni imperativ na sve oblike života. O tome više u: Hans-Martin S., Fritz Jahr's 1927 Concept of Bioethics, *Kennedy Institute of Ethics Journal*, Volume 17, Issue 4, Dec 2007, str. 279-95.

3 Potter V. R., Bioethics: The Science of Survival, in: *Perspectives in Biology and Medicine*, 14/1970, str. 127-153; Potter V. R., Biocybernetics and Survival, in: *Zygon - Journal of Religion & Science*, 5/1970, str. 229-246

4 Potter V. R., *Bioethics: Bridge to the Future*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1971.

5 Videti: Šegota I., Nova definicija bioetike, u: *Bioetički svesci*, Medicinski fakultet Katedra društvenih znanosti, Rijeka 1999. 1. 11.

Dakle, istorijski posmatrano, bioetika jeste proizašla iz medicinsko-etičke problematike. Međutim vremenom je počela da se shvata kao disciplina čiji predmet prevazilazi granice medicinsko-etičkog okvira. Ona je kroz kontinuitet svog postojanja prošla jedan razvojni put koji ju je od okupiranošću etičkim pitanjima vezanih isključivo za medicinu doveo do proširenja njenog sadržaja na sve humanističke i društvene nauke. Možemo reći da je danas bioetika najbliža onome za šta je i sam Potter (Potter) smatrao da predstavlja njen predmet i zadatak. Naime danas ona predstavlja disciplinu koja, pod okriljem svog značenja, okuplja različite perspektive u svetlu kojih se onda pitanja vezana za život⁶ razmatraju sa stanovišta moralno ispravnog i prihvatljivog, ili neispravnog i neprihvatljivog.

Bioetička edukacija

Iako je, kako smo videli, polje bioetike počelo da se razvija još 60-ih godina prošlog veka, u Srbiji ono u široj javnosti još uvek nije potpuno shvaćeno, pa stoga ni prihvaćeno. Razvoj bioetike naime nije nešto što je pomno praćeno od strane srpske javnosti. Takođe, svaki pokušaj njenog naučnog i disciplinarnog utemeljenja, u smislu organizovanja naučnih debata posvećenih bioetičkim problemima i uvođenja bioetike u nastavni program, sve doskoro je u akademskim krugovima izazivao neku vrstu "intelektualnog otklona". Stoga, budući da je svoju pažnju ka bioetici naučni kadar u Srbiji usmerio tek u skorije vreme, bioetička edukacija se još uvek nalazi na nezavidnom nivou. A bioetičku edukaciju je neophodno shvatiti što šire, tako da ona u sebi obuhvata: formiranje nastave iz bioetike, kako na studijama prirodnih i društveno-humanističkih nauka tako i na nižim nivoima obrazovanja – u srednjim medicinskim školama, za članove etičkih komiteta, medicinsko osoblje itd. Takođe, njen neizostavni deo čine i naučni skupovi posvećeni bioetičkim temama jer tek oni otvaraju put naučnoj debati, koja vrši doprinos kako legistaturi bioetike tako i formulaciji literature, u kojoj se bioetička pitanja razmatraju sa svih relevantnih stanovišta.

U Srbiji, bioetika je uvedena kao matični predmet na Medicinskom fakultetu u Beogradu tek 2007. godine. A od 2009. god. na istom fakultetu se odvijaju i master studije iz bioetike (*Master of Bioethics*), inače prve te vrste u regionu. Uključivanjem filozofa, pravnika, sociologa i drugih u praćenje bioetičke problematike, otvorio se put za ubrajanje bioetike i u silabuse društvenih i humanističkih fakulteta. Na Filozofskom fakultetu u Beogradu

⁶ Život ovde uzimamo u njegovom najširem smislu, gde mislimo kako na život ljudi tako i na život ne-ljudskih bića (životinja i biljaka).

bioetika se od 2006. godine izučava kao izborni predmet na trećoj godini studija. Na novosadskom Filozofskom fakultetu bioetika je, takođe kao izborni predmet, uvedena 2008. godine. Dakle kod nas se nastava iz bioetičke problematike uvodi spontano – “zaslugom pojedinih profesora, a ne kao smišljen koncept univerzitetske nastave”⁷ što svakako predstavlja problem jer usporava njenu potpunu naučno–disciplinarnu recepciju.

Što se tiče organizacije naučnih skupova posvećenih bioetičkim pitanjima, valja podsetiti da je prvi bioetički simpozijum organizovan 20. oktobra 2006. godine, od strane Komiteta za bioetiku Srbije, a pod naslovom “Bioetika kod nas i u svetu”. Tek njegovim održavanjem je konačno inicirano interesovanje srpskih naučnih krugova za bioetiku i skrenuta je pažnja na važnost ove oblasti i probleme kojima se ona bavi. Potom je usledilo još nekoliko manjih skupova i konačno, u oktobru 2011. godine, u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju, održana je i konferencija međunarodnog karaktera *New Perspectives in Bioethics*. Ova konferencija je okupila svetski značajna i istaknuta imena iz bioetike, od Oksfordskog univerziteta (Thomas Douglas, Ingmar Persson) preko Univerziteta u Mančesteru (John Harris, Sarah Chan), Univerziteta u Kanzasu (Don Marquis) i drugih američkih i nemačkih univerziteta do onih u regionu i istaknutih bioetičara sa Univerziteta u Beogradu. Svetskom reputacijom i svojim bogatim sadržajem, ovaj skup je stvorio mogućnost za unapređenje naučne bioetičke debate u Srbiji. Takođe, njime je omogućeno približavanje međunarodnog iskustva razvoju smernica za etičko postupanje u kliničkoj medicini i naučnom istraživanju u Srbiji.

Iako su sistematičnija istraživanja na polju bioetike u Srbiji novijeg datuma, prvi naučni radovi o bioetičkoj problematici objavljeni su još pre 20 godina. Naime, u časopisu *Theoria*, koji je časopis Srpskog filozofskog društva i jedan od naših najznačajnijih filozofskih časopisa, još 1992. godine objavljen je temat pod naslovom *Asistirana humana prokreacija*⁸. U njemu su objavljena tri teksta, koja, prema našim saznanjima⁹, predstavljaju prvi pisani trag o bioetičkim temama kod nas: prof. dr Dražen D. Milačić: *Asistirano začće – budućnost u tretmanu neplodnosti*, prof. dr Marina Janjić Komar *Pravo na asistiranu prokreaciju* i prof. dr Jovan Babić *Neki etički aspekti asistiranje*

7 Radenović S., O bioetičkoj edukaciji, *Filozofija i društvo*, 3/2008, str. 317.

8 *Theoria*, Vol. 35, br. 4, 1992, str. 7-62.

9 Za pomoć oko utvrđivanja početaka u istraživanjima na polju bioetike kod nas zahvalna sam svom mentoru prof. dr Jovanu Babiću koji je svojim sugestijama doprineo da ovaj rad podseti na autore i njihove radove, koji su u Srbiji verovatno preduzeli prve korake u bavljenju bioetičkom problematikom.

*humane reprodukcije*¹⁰. U istom broju se nalaze i prevodi tekstova dva značajna autora: Filipa Fut, *Eutanazija* i Entoni Flu, *Princip eutanazije*. Takođe, iste godine su u ovom časopisu objavljena još dva značajna prevoda bioetičkih tekstova: Džudit Dž. Tomson, *U odbranu abortusa* i Edvard A. Langerak, *Abortus: srednji put*.¹¹ A sve ove prevode je zatim, pored još nekoliko tekstova objavljenih na drugim mestima, sakupio Dragan Jakovljević i 1999. godine objavio u knjizi *Etika – ogledi iz primenjene etike*.¹²

Prvi bioetički radovi i prevodi nekih tekstova koji se danas ubrajaju u 'bioetičke klasike' u Srbiji su dakle objavljeni još pre pune dve decenije. Pa ipak, sve do skoro, na ovom planu vladalo je zatišje. Ne ulazeći u naslove naučnih i stručnih radova (čiji broj je u porastu), ovde ćemo istaći da su, za sada, prevedene samo dve monografije čiji naslovi se vezuju za bioetičku problematiku: to su *Klasični slučajevi iz medicinske etike* Gregori E. Pensa (Gregory E. Pence), 2007. godine i *Klinička etika* čiji je urednik, između ostalih, i Albert Džonsen, 2008. godine - obe u izdanju *Službenog glasnika*. Kao tematski broj *Trećeg programa*, u jesen 2010. godine izašao je naslov *Bioetika – izazovi poboljšanja*. Ovaj temat okupio je prevode tekstova šest autora, koji reprezentuju idejno-teorijske struje unutar upotrebe bio-medicinskih tehnologija u „poboljšavanju“ ljudi. Časopis *Treći program* je ovim svojim poduhvatom doprineo interesovanju domaćih intelektualnih krugova za bioetička pitanja koja se najuže vezuju za genetički-inženjering, praksu koja se tiče manipulacije ljudskim genomom i koja se sve bržim tempom sa nivoa naučne fantastike kreće ka našoj svakodnevnici i ulazi u područje realnosti. Krajem 2011. godine srednje medicinske škole su konačno dobile novi udžbenik iz filozofije za IV razred, koji u delu koji je posvećen primenjenoj etici, sažeto ali dovoljno informativno upoznaje đake sa biomedicinskom problematikom. Udžbenik je propisan od strane Ministarstva prosvete i nauke, kao za sada jedini koji odgovara programu filozofije za medicinske škole, te je obavezan za sve medicinske škole u Republici Srbiji. Njegov autor je profesor filozofije Olga Vučić. Takođe, treba još napomenuti da je u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju u toku priprema zbornika, koji će svojim sadržajem obogatiti

10 Tekst prof. dr Jovana Babića je kasnije uvršten u njegovu knjigu *Moral i naše vreme*, u kojoj se nalazi još jedan njegov tekst koji svojim sadržajem obuhvata bioetičku problematiku, a nosi naslov *Moralna dimenzija reproduktivnih prava*.

11 *Theoria*, Vol. 35, br. 3, 1992, str. 81-104.

12 Jakovljević D., *Etika – ogledi iz primenjene etike*, CID, Podgorica, 1999. Pored navedenih, u ovoj publikaciji su objavljeni i tekstovi *Surogat majka* Miroslava Prokopijevića i prevod teksta *Etički argumenti protiv kloniranja ljudi* Karla F. Getmana.

korpus relevantnih bioetičkih tekstova dostupnih na srpskom jeziku.

I tribine posvećene bioetici, koje se odvijaju van fakultetskih učionica, u salama kulturnih centara, instituta i drugih organizacija, svakako spadaju u domen bioetičke edukacije. Naime, budući da su dostupne kako onima upućenima, tako i svakom drugom građaninu, slučajnom prolazniku, kojem naslov na plakatu skrene pažnju i navede ga da odvoji malo svog vremena za upoznavanje sa bioetikom, one značajno učestvuju u upoznavanju šire srpske javnosti sa bioetičkom problematikom. Jer one omogućavaju participaciju te javnosti u raspravi koja se tiče i nje same – budući da bioetička pitanja nisu samo naučna, teorijska pitanja, već faktička pitanja koja ulaze u domen svakodnevnog života i zahtevaju i širi društveni angažman. Proteklih godina održan je čitav niz takvih predavanja. Zbog nedostatka prostora, ovde ćemo samo pomenuti četiri prošlogodišnja predavanja. Jedno je predavanje pod naslovom *Uloga neurofarmakologije u kognitivnom i moralnom poboljšanju* prof. dr Vojina Rakića. Prof. dr Jovan Babić je održao tri predavanja koja su nosila naslove *Abortus, Nove tehnologije u humanoj reprodukciji* i *Značenje smrti*. Sva četiri predavanja su održana u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju, koji svojim aktivnostima¹³ uzima sve veće učešće u afirmaciji i recepciji bioetike u Srbiji.

Pravna regulacija bioetičkih pitanja i institucionalizacija bioetike

Prve bioetičke institucije osnovane su u Americi 60-ih godina prošlog veka. Bioetički centri, komiteti i odbori su potom osnivani i po čitavom svetu. A univerziteti su ubrzo započeli sa predavanjima o bioetici. Neki od njih su novonastaloj disciplini široko otvorili svoja vrata osnivajući i katedre posvećene ovom predmetu. Prvi etički komitet je *ad hoc* sastavljen 1962. godine u Sijetlu (Seattle), u centru za hemodijalizu i nazvan je *Božji komitet*.¹⁴ Već 1969. u *Hastings on Hudson*-u, gradiću blizu Njujorka (New York), osnovan je *Hastings Center*, a 1971. na Univerzitetu Džordžtaun (Washington) osnovan je Kenedi institut za proučavanje ljudske

13 U ove aktivnosti svakako spada i projekat „Bioetički aspekti: moralno prihvatljivo u biotehnoški i društveno mogućem“, koji se, uz podršku Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije, sprovodi pod rukovodstvom prof. dr Vojina Rakića. Takođe, odskoro je pri Institutu osnovana i Sekcija za Srbiju *UNESCO*-ove Katedre za bioetiku, čiji je upravnik takođe prof. dr Vojin Rakić.

14 To je centar u kojem je prvi put stavljen u funkciju aparat za dijalizu bubrega. Videti više u: Freeman E., The God Committee, u: *New York Times Magazine*, 21. 5. 1972, str. 30–32.

reprodukcije i bioetiku (*Kennedy Institute for Study of Human Reproduction and Bioethics*).

U Srbiji je osnivanje etičkih komiteta odnosno odbora regulisano Zakonom o zdravstvenoj zaštiti iz 2005. Prema ovom zakonu svaka zdravstvena institucija u zemlji je u obavezi da osnuje svoj etički odbor. Ovi etički odbori, za razliku od onih u Americi, čija je delatnost usmerena na pacijente i njihove potrebe, za svoj primarni zadatak imaju regulaciju istraživanja i obavljanja delatnosti zdravstvene ustanove. Tako oni pre svega daju saglasnosti i donose odluke koje su u vezi sa naučnim istraživanjem, medicinskim ogledima i kliničkim ispitivanjem lekova, *in vitro* oplodnjom, analizom odnosa lekara i pacijenta, primenom načela profesionalne etike i brojnim drugim pitanjima. Takođe, Vlada Republike Srbije je 2007. godine osnovala Etički odbor Srbije, kao najviše telo nadležno za bioetička pitanja.

Dok su druge evropske zemlje već imale tradiciju u implementaciji pravila, koja su donošena od strane *UNESCO*-a i Saveta Evrope, u svoje zakone i uveliko ih primenjivala, Srbija se zbog nesrećnih okolnosti, koje su je zadesile početkom 90-ih godina prošlog veka, ovoj praksi priključila sa velikim zakašnjenjem. Naime ponovnom članicom Ujedinjenih nacija ona je postala tek decembra 2001. god, nakon dugog perioda od 9 godina isključenja, a članica Saveta Evrope je postala tek aprila 2003. god. Međutim, već u oktobru mesecu, pola godine po ulasku u Savet Evrope, osnovan je Nacionalni komitet za bioetiku *UNESCO*-ove komisije Srbije i Crne Gore. On je, promenom statuta Republike Srbije 2006. godine, preimenovan u Nacionalni komitet za bioetiku Komisije Republike Srbije za saradnju sa *UNESCO*-om, sa sedištem u SANU-u. Ovaj komitet je formiran sa zadatkom da pažljivo motri na pojavu eventualnih etičkih problema koji mogu da nastanu u procesu ostvarivanja naučne delatnosti na teritoriji Srbije, sa posebnim težištem na područja rada u kojima je čovek predmet istraživanja. On funkcioniše kao samostalno telo, nezavisno od organa vlasti, istraživačkih centara i drugih institucija, a o svojim odlukama izveštava Komisiju za saradnju sa *UNESCO*-om.

Svoju delatnost Komitet za bioetiku obavlja pridržavajući se sledeća tri glavna dokumenta:

- 1) Univerzalne deklaracije o bioetici i ljudskim pravima (usvojene na konferenciji *UNESCO* u Parizu oktobra 2005.),
- 2) Međunarodne deklaracije o korišćenju humanih genetskih podataka (usvojene na Generalnoj Asambleji UN septembra 2003.) i

3) Konvencije o pravima čoveka i biomedicini
(usvojene 1997. od Saveta Evrope).

Ciljevi njegove delatnosti su promocija i primena etičkih i legalnih sadržaja proisteklih iz biomedicinskih istraživanja, podsticanje razmene ideja i informacija, podržavanje razvijanja nivoa svesti u javnosti o bitnosti bioetike i saradnja sa nacionalnim, regionalnim i međunarodnim vladinim i nevladinim bioetičkim institucijama i organizacijama.

Konačno, kao bitna bioetička institucija u Srbiji ističe se i Bioetičko društvo Srbije. Ono je 2008. godine osnovano na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Za glavni cilj ovo Društvo ima podsticanje razvoja bioetike u Srbiji, u smislu unapređivanja bioetičke edukacije i bioetičkih istraživanja. Njegovi osnivači su brojni istraživači i eksperti iz prirodnih, društvenih i humanističkih disciplina, čiji je istraživački rad usmeren ka bioetičkim pitanjima i tiče se angažmana na otvaranju mogućnosti za buduću saradnju sa sličnim organizacijama u regionu. Svoj rad ono je započelo tribinama pod nazivom *Bioetički aspekti komunikacije u medicini*. Takođe, u njegovoj organizaciji 29. januara 2010. godine održana je i prva video - konferencija sa međunarodnim učešćem, posvećena edukaciji iz bioetike, a pod naslovom *Bioethics Education – Sharing Various Experiences*, a u novembru 2010. godine u svečanoj sali Medicinskog fakulteta u Beogradu održana je međunarodna konferencija *6. Bioetički forum za jugoistočnu Evropu* sa nazivom *Bioetika–medicina–politika*.

Ovde svakako treba postaviti i pitanje pravne regulacije bioetičkih pitanja u Srbiji. Jedno potpuno bioetičko zakonodavstvo predstavlja pravnu regulaciju svih bioetičkih pitanja, od onih koja su u vezi sa biomedicinom, preko onih koja se tiču ekološkog uređenja, pa do pitanja životinjskih prava. Međutim, pravna regulacija bioetike u Srbiji predstavlja noviji fenomen, koji pokriva tek neznatan deo široke lepeze pitanja koja bioetika reflektuje. Naime, tek u skorije vreme doneseno je nekoliko zakona, kojima se regulišu veštačka oplodnja, transplantacija organa i transplantacija ćelija i tkiva. Tačnije, tek 2009. godine Narodna skupština Republike Srbije usvojila je *Zakon o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog oplodjenja*, *Zakon o transplantaciji ćelija i tkiva* i *Zakon o transplantaciji organa*. *Zakon o zaštiti zdravlja*, donesen 2005. godine uvodi novine u odnosu lekar–pacijent. Pozitivna stvar i novina u odnosu na prethodni zakon jeste to što se u njemu po prvi put govori o pravu pacijenta na samoodređenje (autonomiju), privatnost i informisanost i uvodi se institucija zaštitnika pacijentovih prava (ombudsmana). Međutim, uspostavljanje ove pravne regulacije ne prati nikakva akademska, a ni šira javna rasprava

o ovim pitanjima. Zato pravna regulacija bioetičkih problema u Srbiji prethodi akademskoj i javnoj debati i odvija se potpuno nezavisno od nje.

Poput većine drugih zemalja u svetu i Srbija neka bioetička pitanja pokušava da reguliše u okviru Ustava i njegovih načela. Tako je i sa pitanjem kloniranja, jednim od najkontroverznijih pitanja u bioetici. Međutim, kloniranje je, kako primećuju V. Rakić i P. Bojanić¹⁵ jedino bioetičko pitanje na koje se u Ustavu referira. Takođe, sam pojam *kloniranje* uvodi se, u okviru odeljka koji se tiče ljudskih prava i sloboda, bez definisanja njegovog značenja, čime je propušteno da se napravi razlika između reproduktivnog i terapijskog kloniranja. Naime, u Članu 24. kaže se samo: "Ljudski život je neprikosnoven. U Republici Srbiji nema smrtno kazne. Zabranjeno je kloniranje ljudskih bića"¹⁶. Pošto je Ustav usvojen bez prethodno obavljene javne rasprave, nije jasno da li se ova zabrana treba razumeti u apsolutnom smislu ili se ona možda odnosi isključivo na reproduktivno kloniranje.

Dakle osnovno je pitanje šta se tačno smatra pod izrazom *kloniranje ljudskih bića*, što je izraz koji se koristi u Ustavu Srbije? Kao što ćemo videti *kloniranje* je višesmislen i složen pojam pa ga je neophodno definisati, kako ne bi izazivao mnoštvo nesuglasica. Pre svega, reč *kloniranje* podrazumeva dva načina dobijanja klonova: prirodni i veštački. Pod prirodnim kloniranjem podrazumevamo kloniranje koje nastaje u prirodnim uslovima, bez učešća čoveka, laboratorije i tehničkih procedura. Takvo je na primer kloniranje bakterija i drugih jednoćelijskih organizama, koje je u stvari prirodan način njihovog razmnožavanja (aseksualna reprodukcija). Prirodnim putem dobijenih klonova ima i među ljudima, i to otkad ima i same ljudske vrste. To su naime jednojajčani ili monozigotni blizanci. Oni nastaju kada se zigot (spoj jajne ćelije i spermatozoida, odnosno oplodena jajna ćelija) podeli na dva kvalitativno identična zigota, koja imaju isti genetski materijal i istog su pola. Pod veštačkim kloniranjem podrazumevamo kloniranje koje se vrši u laboratorijskim uslovima i tehničko učešće čoveka odnosno naučnika. Veštačkim putem dobijenih klonova ima kako među biljkama tako i među životinjama. Svaka biljka dobijena zasađivanjem odrezane grančice je klon biljke kojoj je grančica odrezana. Ova procedura razmnožavanja, odnosno presađivanja biljaka, sasvim je uobičajena. Prvi zabeležen slučaj veštačkim putem dobijene životinje je slučaj kloniranja punoglavca. Naime, 1952. godine naučnici

15 Rakić V. i Bojanić P., Bioethics in Serbia: Institutions in Need of Philosophical Debate, in: *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, July 2011, Vol. 20, Issue 03, str. 442.

16 Ustav Republike Srbije, 2006, član 24.

su transferom jezgra somatske ćelije klonirali punoglavca. Dakle, pre svega, neophodno je ukazati da se pod *kloniranjem* smatra kloniranje u *in vitro* uslovima, kako ne bismo došli u situaciju da se Ustavna klauzula tumači tako da podrazumeva i zabranu rađanja monozigotnih blizanaca.

Etimološki posmatrano, reč *klon* potiče iz grčkog jezika (κλών) i doslovno znači klica, mladica. Rečnici kloniranje uglavnom definišu kao „stvaranje genetski identičnih organizama”¹⁷. Nauka razlikuje molekularno kloniranje (nizovi DNK koji sadrže gene dupliraju se u bakteriji domaćinu), ćelijsko kloniranje (prave se kopije ćelije što rezultira onim što se naziva *ćelijska* serija), dupliranje embriona (terapeutsko kloniranje) i transfer jezgra somatske ćelije (*SCNT-somatic cell nuclear transfer*).

Terapeutsko (embrionsko) kloniranje podrazumeva kloniranje odnosno dupliranje embriona u medicinske svrhe, tj. u svrhu dobijanja matičnih ćelija. Kod ove procedure, embrion se deli na identične polovine. A embrioni dobijeni ovom procedurom predstavljaju pravu riznicu matičnih ćelija, koje imaju bitnu ulogu u regenerativnoj medicini, jer naučnici rade na tome da otkriju kako da ove ćelije usmere na stvaranje novih kostiju, nervnih ćelija, mišića i tako unaprede lečenje mnogih stečenih, ali i genetskih bolesti. Međutim, embrioni dobijeni deljenjem embriona mogu za cilj imati i stvaranje dva individuuma koja imaju identičan genetski materijal (to su svi oni slučajevi jednojajčanih blizanaca koji su, u procesu veštačke oplodnje, nastali usled deljenja embriona nakon njegove implantacije u uterus). Pa ipak, to nije ono na šta mislimo kad imamo na umu reproduktivno kloniranje. Jer reproduktivno kloniranje podrazumeva transfer jezgra somatske ćelije. Ovo je proces uzimanja jezgra odrasle ćelije i njegovog implantiranja u jajnu ćeliju kojoj je jezgro prethodno uklonjeno. Ovaj embrion, dobijen od ćelije odrasle osobe, implantira se u uterus majke radi gestacije. Postoje dve varijante ovog procesa: fuzija¹⁸ (donorova ćelija se stavi pored izdvojenog jajašceta i to dvoje se spoji uz pomoć slabe električne struje), pri kojoj se mitohondrije donorove ćelije i jajne ćelije primaoca mešaju i striktni transfer jezgra pri kojem su mitohondrije prisutne jedino u jajnoj ćeliji iz koje je jezgro uklonjeno.¹⁹ Samo ovaj postupak

17 Prev. Đerić M., *A Dictionary of Genetics* 7th edition, eds. R. King et al., Oxford University Press, 2006, str. 87.

18 Ovo je tehnika kloniranja kojom je u Institutu Rosalind u Škotskoj naučnik Jan Wilmut (*Ian Wilmut*) dobio ovcu Doli 1997. godine, prvog kloniranog sisara. Više o tome videti u: Wilmut I., *Viable Offspring Derived from Fetal and Adult Mammalian Cells*, *Nature*, Vol. 385, 1997, str. 810-813.

19 *The Science and Application of Cloning*, National Bioethics Advisory Commission, *Cloning Human Beings: Report and Recommendations of the National Bioethics Advisory Commission*, Rockville, Md., June 1997, str. 20.

se koristi za kloniranje viših organizama koji se prirodno razmnožavaju isključivo seksualnim putem. I upravo on je ono o čemu većina ljudi brine kada je u pitanju kloniranje ljudi. Jer, ovaj postupak omogućava oživljavanje gena naših predaka, osoba koje su već postojale, što implicira čitav niz problema. Mnogi smatraju da on potencijalno umanjuje raznovrsnost ljudskog genetskog potencijala, narušava “pravo svake osobe na jedinstveni genetski identitet”, otvara mogućnost za stvaranje samo “genetski savršenih beba”, predstavlja novu ozbiljnu opasnost za socijalnu pravdu i stvara novu vrstu nejednakosti – biološke, dovodi u pitanje porodične odnose (pošto bi klon bio i dete i brat/sestra bliznac svog roditelja).²⁰

S druge strane, međutim, postavlja se pitanje da li se transfer jezgra somatske ćelije (*SCNT-somatic cell nuclear transfer*), tehnika kojom je dobijena klonirana ovca Doli i za koju se plašimo da će dovesti i do kloniranja ljudi, uopšte može nazvati kloniranjem? Naime, ako se pod kloniranjem podrazumeva “stvaranje genetski identičnih organizama” aseksualnim putem, odnosno u veštačkim uslovima, pitanje je da li fuzija stvara klonove. Jer klonovi dobijeni ovom tehnikom nemaju u potpunosti identičan genetski materijal: neće svih 100% gena biti ponovo stvoreno – oko 2% gena će doći iz mitohondrijske DNK koja se nalazi u najnoj ćeliji. Prema tome, da bi bili potpuno genetski identični klonovi, pored toga što imaju iste gene jezgra ćelije, moraju imati i iste mitohondrijske gene.²¹ Naučnici i etičari i danas raspravljaju o značaju ove biološke činjenice. Ali mnogi smatraju da čak i ovako mali procenat različitih gena može biti značajan.²²

Dakle, kao što vidimo, termin *kloniranje* je višesmislen. Stoga, ukoliko je to praksa koju želimo da zabranimo, sam termin je neophodno prethodno definisati, kako ne bi bilo nedoumica u pogledu dometa koje ta zabrana ima. Definisanje i regulisanje prakse kloniranja zahteva raspravu koja će u sebe uključiti promišljanje pojmova *klon*, *kloniranje*, *ljudsko biće*, *identitet*, *pravo na jedinstvenost* itd. Takođe, neophodno je primetiti da, iako se u svetu uveliko raspravlja o terapijskim i etičkim implikacijama terapijskog kloniranja, u Srbiji debata o ovom pitanju ne postoji. Zato se na ovu ustavnu zabranu, ukoliko ona uključuje

20 Međutim, ima i onih koji su zagovornici reproduktivnog kloniranja ljudi i oni kao svoj argument obično iznose tvrdnju da će ova praksa biti efikasna u rešavanju problema neplodnosti i smanjiti broj rođenih sa genetskim oboljenjima poput Parkinsonove bolesti ili Daunovog sindroma (jer malo bi koji roditelj svesno uzeo genotip odrasle osobe koja pati od neke urođene bolesti). Videti: Pens G., *Klasični slučajevi iz medicinske etike*, Službeni glasnik, Beograd 2007., str. 360-369.

21 *Scientific and Medical Aspects of Human Reproductive Cloning*, National Academies Press, 2002, str. 32.

22 Op. cit., str. 349.

i terapeutsko kloniranje, može gledati kao na prerano donošenje zaključka o nečemu o čemu nije ni bilo javne rasprave i onemoгуćavanje sagledavanja svih, kako negativnih tako i pozitivnih, implikacija ove prakse.

Konačno, pozabavićemo se i analizom pravnog statusa eutanazije u Srbiji. Srpsko zakonodavstvo pitanje eutanazije reguliše u nekoliko zakona i propisa. Zakon o zdravstvenoj zaštiti²³ reguliše pravo pacijenta na odbijanje svake vrste medicinskog tretmana, pa i onog kojim se život spašava i održava. Krivični zakonik²⁴ uvodi odredbu o *lišenju života iz samilosti*. A Kodeks profesionalne etike Lekarske komore Srbije²⁵ uređuje odnos lekara prema *umirućem pacijentu*. Ni u jednom od ovih propisa, međutim, ne nalazimo definiciju eutanazije. Krivični zakonik izbegava izraz ubistvo i koristi termin *samilost*, iako je u literaturi i među bioetičarima prihvaćen izraz *milosrđe*, koji na direktniji način upućuje na hrišćansku vrlinu i filozofski argument ('argument iz milosrđa' koji, u prilog umiranju uz pomoć lekara, tvrdi da sažaljenje nad osobom koja pati uključuje prevenciju njene dalje patnje). Ovaj zakonski akt izričito zabranjuje lišenje života iz samilosti i pomaganje u samoubistvu, a ne eutanaziju. Dakle on ne samo da ne daje definiciju eutanazije već, uprkos tome što govori o pomaganju u samoubistvu, propušta da napravi bitnu razliku između eutanazije i lekarski-asistiranoг samoubistva.²⁶ Upotrebu termina *eutanazija* nalazimo jedino u Kodeksu profesionalne etike Lekarske komore Srbije gde se kaže: "Lekar odbacuje i osuđuje eutanaziju i smatra je lažnim humanizmom. Namerno skraćivanje života u suprotnosti je s medicinskom etikom. Želju dobro informisanog bolesnika od neizlečive bolesti, jasno izraženu pri punoj svesti u pogledu veštačkog produživanja njegovog života, lekar će uvažiti". (*član 62*) Međutim, ni ovde ne nalazimo eksplicitnu definiciju eutanazije niti opis medicinskih postupaka koji dovode do namernog skraćivanja života. Ova uredba dakle nasumice nabacane reči *eutanazija* i *namerno skraćivanje života* koristi na način koji ostavlja prostora za razna tumačenja, te tako dozvoljava da se različiti postupci mogu podvesti pod pojam eutanazije.

23 Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Sl. Glasnik, br. 107/2005, 72/2009, 88/2010, 99/2010 i 57/2011: član 33.

24 Krivični zakonik, Službeni glasnik, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009: član 117.

25 Kodeks profesionalne etike Lekarske komore Srbije, Sl. Glasnik, br. 121/2007.

26 Lekarski-asistirano samoubistvo je slučaj kada lekar pomaže pacijentu da izvrši samoubistvo. On se od eutanazije razlikuje po tome što lekar ne vrši aktivnu intervenciju kojom se okončava život umirućeg pacijenta, već pacijentu samo prepisuje smrtonosni lek.

Iako je od pokretanja pitanja legalizacije eutanazije prošlo već pet decenija, konsenzus o definiciji eutanazije u raspravi, koja doseže globalne razmere, još uvek nije postignut. Međutim, pitanje definicije eutanazije nije moguće zaobići, i trud oko njenog iznalaženja mora pratiti svaku raspravu o dopuštenosti eutanazije i njenoj zakonskoj regulaciji. U literaturi se obično ukazuje na jasnu razliku između aktivne eutanazije, kao one koja podrazumeva aktivnu intervenciju lekara kojom se okončava život umirućeg pacijenta, koji je bez nade da se oporavi i pasivne eutanazije, pod kojom se razume prekidanje medicinskog tretmana koji bi omogućio pacijentu produženje života. Takođe ističe se i razlika između dobrovoljne, koja se izvodi u skladu sa zahtevom osobe koja umire, i nedobrovoljne eutanazije, koja podrazumeva okončanje života umirućeg pacijenta, koji nije u stanju da odluči da li želi eutanaziju ili ne. Međutim moguće je napraviti još jednu razliku. Naime poznati australijski filozof Piter Singer (*Peter Singer*) razlikuje i nenamernu eutanaziju, pod kojom on podrazumeva okončanje života umirućeg pacijenta koji jeste sposoban da pristane na sopstvenu smrt, ali to ne čini zbog toga što ga to niko nije pitao. Iako je bizarno i teško zamisliti da se desi da se ne traži pristanak osobe koja je voljna i sposobna da ga da, potrebno je, radi njegovog sprečavanja, ukazati i na mogućnost ovog vida eutanazije. Vidimo dakle da pojam eutanazija implicira mnoštvo drugih pojmova kao što su *činjenje, nečinjenje, ubijanje, puštanje da se umre, aktivno, pasivno, dobrovoljno, nedobrovoljno* itd., te da zakonsko uređenje ovog čina mora uključiti i refleksiju o njima. Jer u nedostatku eksplicitne definicije eutanazije, ostaje nejasno da li se ovo delo može izvršiti i *nečinjenjem*, i da li i u kojim slučajevima se ono može izvršiti i bez pacijentove izražene volje i dozvole.

Zaključak

Uvođenje bioetike (makar i kao samo izbornog predmeta) u univerzitetsku nastavu, organizovanje predavanja, tribina i naučno-stručnih konferencija i skorašnje osnivanje Bioetičkog društva Srbije svakako predstavljaju aktivnosti koje doprinose razvoju bioetike u Srbiji. Međutim, one uzete sve zajedno predstavljaju tek inicijalne korake koji nas moraju odvesti dalje u artikulisanju i afirmaciji bioetičke svesti, kako u akademskim krugovima tako i u širim društvenim krugovima.

Ovde, u zaključku, ćemo ukazati na nekoliko segmenata recepcije bioetike koji se mogu poboljšati i čiji se napredak mora podržati. Potrebno je naime intezivirati naučnu debatu, raditi na osmišljenom razvijanju bioetičke edukacije kako na studijama prirodnih tako i društveno-humanističkih nauka, organizovati nastavu iz bioetike i za niže nivoe obrazovanja – u srednjim

medicinskim školama, za članove etičkih komiteta, medicinsko osoblje itd., ubrzati njenu institucionalizaciju, ali i podsticati bioetičku svest i na širem društvenom planu i uključiti širu javnost u bioetičku raspravu. Takođe, bioetički komiteti se moraju formirati kako na nacionalnom, tako i na nivou bolnica i istraživačkih centara i institucija. Pritom je neophodno pomagati i razvijati i bioetičko izdavaštvo. Jer ono, pored publikovanja pojedinačnih naučnih članaka, koje je u porastu, mora uključiti i monografije, zbornike tekstova, prevode značajnih svetskih naslova, naučne časopise. Tek pokrivajući sve ove oblasti bavljenja bioetičkom problematikom, Srbija će se pridružiti krugu zemalja koje svojim aktivnostima doprinose razvoju i unapređenju ove mlade, ali (životno) bitne discipline.

LITERATURA:

- A Dictionary of Genetics* 7th edition, eds. Robert C. King, Oxford University Press, 2006.
- Jonsen A. R., *The Birth of Bioethics*, Oxford University Press, 2003.
- Pens G., *Klasični slučajevi iz medicinske etike*, Službeni glasnik, Beograd 2007.
- Potter V. R., *Bioethics: Bridge to the Future*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1971.
- Scientific and Medical Aspects of Human Reproductive Cloning*, National Academies Press, 2002.
- The Science and Application of Cloning*, National Bioethics Advisory Commission, Cloning Human Beings: Report and Recommendations of the National Bioethics Advisory Commission, Rockville, June 1997.
- Jahr F., Bioethics: A panorama of the human being's ethical relations with animals and plants, *Kosmos*, 24:1927, www.ufrgs.br/bioetica/jahr-eng.pdf
- Potter V. R., Bioethics: The Science of Survival, in: *Perspectives in Biology and Medicine*, 14/1970.
- Potter V. R., Biocybernetics and Survival, in: *Zygon – Journal of Religion & Science*, 5/1970.
- Rakić V. i Bojanić P., Bioethics in Serbia: Institutions in Need of Philosophical Debate, in: *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, July 2011, Vol. 20, Issue 03, str. 440-448.
- Radenović S., O bioetičkoj edukaciji, u: *Filozofija i društvo*, 3/2008.
- Wilmot I., Viable Offspring Derived from Fetal and Adult Mammalian Cells, in: *Nature*, Vol. 385., 1997.

Milijana Đerić

University of Belgrade, Faculty of Philology, Belgrade

RECEPTION OF BIOETHICS IN SERBIA

Abstract

The aim of this work is to familiarize the reader with the presence and development of bioethics in Serbia. First, the introduction analyzes the term of bioethics and considers its disciplinary founding. In order to give as full a picture of the actual state of bioethics in Serbia as possible, its reception is considered from two main standpoints: the standpoint of the bioethical education and the standpoint of relevant legal regulations and institutionalization. Attention is also drawn to certain omissions in the approach to bioethical issues, with special view of the questions of cloning and euthanasia, and to moments that should contribute to its full scientific and institutional affirmation.

Key words: *bioethics, bioethics in Serbia, bioethical education, legal regulation, cloning, euthanasia, institutionalizing of bioethics*